

ГАЛЬЦОВА О. Л.

д. е. н., професор
Класичний приватний університет

ВПЛИВ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН НА ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО ПІДХОДУ В СИСТЕМІ ОСВІТИ

Стаття присвячена аналізу впливу трансформаційних змін на формування інституційного підходу в системі вітчизняної освіти. Досліджено, що для ефективного реформування системи освіти потрібна університетська автономія, яка відповідатиме вимогам сучасного демократичного суспільства. Визначено, що розвиток системи освіти повинен будуватися відповідно до сучасних процесів інтеграції та відповідати вимогам переходу до постіндустріальної цивілізації. Запропоновано стратегічні напрями забезпечення моніторингу та оцінювання якості освіти в період трансформаційних змін.

Ключові слова: трансформаційні зміни, інституційний підхід, система освіти, глобалізація, інтеграція.

ГАЛЬЦОВА А. Л.

д. э. н., профессор
Классический частный университет

ВЛИЯНИЕ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ПОДХОДА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена анализу влияния трансформационных изменений на формирование институционального подхода в системе отечественного образования. Доказано, что для эффективного реформирования системы образования нужна университетская автономия, соответствующая требованиям современного демократического общества. Определено, что развитие системы образования должно строиться в соответствии с современными процессами интеграции и отвечать требованиям перехода к постиндустриальной цивилизации. Предложены стратегические направления обеспечения мониторинга и оценки качества образования в период трансформационных изменений.

Ключевые слова: трансформационные изменения, институциональный подход, система образования, глобализация, интеграция.

HALTSOVA O. L.

doctor of economics, professor
Classic Private University

THE IMPACT OF TRANSFORMATION CHANGES ON INSTITUTIONAL APPROACH FORMATING IN EDUCATION

This article is devoted to impact analyses of transformation changes on institutional approach formation in the system of national education. The university autonomy importance for effective reforming of the education system according to the requirements of the modern democratic society is investigated. It is determined that the education system development should occur in accordance with the modern integration processes and the post-industrial system transition requirements. The strategic directions of education quality evaluation and rating softwaring for the period of transformational change are offered.

Key words: transformational changes, institutional approach, the education system, globalization, integration.

olgagaltsova67@mail.ru

Постановка проблеми. В період трансформаційних змін процеси демократизації вітчизняного суспільства потребують нових, сучасних механізмів управління всіма рівнями, видами й складовими вітчизняної освітньої системи. Система української освіти постала перед низкою викликів: 1) глобалізація, що спонукає до жорсткої конкуренції у боротьбі за ресурси, у тому числі за кваліфіковані кадри; 2) інформатизація суспільства, що пришвидшує темпи діяльності та розвитку освіти; 3) демографічні зміни, що потребують швидкої

адаптації закладів освіти до діяльності в нових демографічних та соціальних реаліях. Виходячи з цих умов усі освітні організації (інституції, що мають економічну і фінансову самостійність) повинні перейти до імплементації інноваційних моделей розвитку. Передумовою цього процесу є розробка і впровадження принципово нових форм, методів, інструментів та технологій управління діяльністю навчально-освітніх закладів. Тому формування інституційного підходу до реформування системи освіти на сьогодні є вкрай важливим і актуальним питанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблеми формування інституційного підходу в системі освіти присвячена значна кількість наукових робіт як вітчизняних, так і зарубіжних учених, зокрема А. Ходжаяна [1], Н. Веретенникова [2], С. Садрицька [3], В. Шинкарука [4], С. Щудла [5], В. Андрущенко [6], Н. Протасова [7] та інші.

Водночас чимало питань, пов'язаних із формуванням інституційного підходу системи вітчизняної освіти в період трансформаційних змін, залишаються недостатньо розглянутими.

Постановка завдання. Метою статті є підвищення конкурентоспроможності вітчизняної освіти та її інтеграція в єдиний європейський освітній простір.

Виклад основного матеріалу. Розвиток України, в цілому, залежить від якості професійної підготовки спеціалістів різного роду діяльності. У розвинених країнах світу велика увага приділяється підготовці висококваліфікованих спеціалістів, створенню ефективної системи їхнього професійного навчання, що потребує залучення до роботи з цим контингентом педагогічних працівників, спроможних забезпечити необхідну якість підготовки відповідних фахівців. Для цього, виходячи із досвіду систем освіти в зарубіжних країнах, потрібно створити у нашій країні університетську автономію, що відповідає запитам сучасного демократичного суспільства.

Як державний і громадський інститут, освіта передбачає відповідальність держави і суспільства за стан її функціонування. Тому саме зміна підходів до державного управління освітою є передумовою ефективного реформування національної системи освіти. Основними характерними якостями державного управління освітою є: наявність органів управління, наділених певними повноваженнями, діяльність яких спрямована на певні об'єкти освітньої галузі; існування управлінських зв'язків, відносин і організації як суб'єктів, так і об'єктів управління; наявність управлінських функцій, пов'язаних із забезпеченням функціонування та розвитку галузі. Державне управління освітою є системою державно-управлінської діяльності, складовими якої є стратегічне управління, державне регулювання і адміністративне управління.

Для досягнення поставленої мети поставлено наступні завдання: створити єдиний освітній простір, удосконалити систему управління освітою; підвищити якість освіти; забезпечити доступність до якісної освіти, спадкоємність рівнів освіти (дошкільної, початкової, середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої, післядипломної, освіти впродовж життя); підвищити ефективність фінансування освіти [8].

Реформування системи державного управління освітою дуже складний процес, який потребує значної правової, організаційної, технологічної, фінансової забезпеченості, а саме [9]:

1. Удосконалення системи управління освітою: здійснення єдиної освітньої політики; забезпечення наступності між рівнями освіти; підвищення самостійності навчальних закладів у розпорядженні фінансовими ресурсами; оптимізація мережі навчальних закладів з урахуванням демографічних і економічних реалій та необхідності підвищення якості освіти (створення освітніх округів, оптимізація мережі шкіл; реформування системи інтернатних закладів; передання функцій управління ПТУ на місцевий рівень; створення укрупнених регіональних ВНЗ); перегляд застарілих типових штатних нормативів.

2. Підвищення якості й конкурентоспроможності освіти: створення нових державних стандартів початкової, базової й повної середньої освіти; запровадження стандартів, що ґрунтуються на компетенціях у професійно-технічній освіті; розроблення національної

системи оцінювання якості освіти; створення незалежних кваліфікаційних центрів, у тому числі для підтвердження кваліфікації в європейській системі стандартів; стимулювання створення незалежних національних рейтингів шкіл, ПТУ, ВНЗ; запровадження обов'язкової дошкільної освіти дітей передшкільного віку; створення умов для раннього виявлення творчих нахилів дитини; забезпечення у навчальних закладах середовища, що сприяє збереженню здоров'я; проведення диспансеризації учнів загальноосвітніх закладів; широке запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчальних закладах; узгодження кваліфікаційних характеристик, стандартів і навчальних програм з освітньо-кваліфікаційними вимогами робочих місць; мотивація роботодавців до участі в підготовці навчальних програм, узгодження з ними освітніх і професійних стандартів; переорієнтація навчальних планів на збільшення частини практичного компонента; масштабне запровадження програм стажування на виробництві; розподіл у ВНЗ навчальних програм академічного й практичного профілю, розвиток професійно-орієнтованої вищої освіти.

3. Забезпечення доступності освіти: посилення державної підтримки розвитку мережі дошкільних і позашкільних закладів; розробка й запровадження нових підходів до вирішення завдань інтеграції в суспільство дітей з особливостями психофізичного розвитку; запровадження профільного навчання у загальноосвітніх школах; запровадження Національної рамки кваліфікацій; стимулювання розвитку системи освіти впродовж життя.

4. Підвищення ефективності фінансування освіти: розробка й перехід до єдиного стандарту вартості навчання одного учня/студента; перехід у фінансуванні навчальних закладів від принципу утримання закладів до принципу формування їх бюджетів, виходячи з кількості учнів та стандарту вартості навчання одного учня/студента; розширення можливостей навчальних закладів залучати додаткові кошти за рахунок легалізації інституту «ендаументу» – благодійних цільових некомерційних фондів; використання грантової підтримки дослідних проектів та освітніх інновацій; розширення списку платних послуг, що надаються навчальними закладами; розширення прав шкіл, ПТУ самостійно розпоряджатися матеріальними, фінансовими й кадровими ресурсами; зміна підходів до формування державного замовлення на підготовку фахівців на основі впровадження прогнозу потреб економіки (регіону).

На відміну від державного управління, яке становить соціально-політичну функцію держави, зумовлену об'єктивними потребами збереження цілісності суспільства, його функціонування й поступального розвитку, державно-громадське управління освітою, тобто є поєднанням двох складових – державного і громадського компонентів. Державна і громадська складові мають свої переваги і недоліки. До переваг державної складової можна віднести ресурсну базу і практику адміністративного управління, що в сукупності створює максимальну стійкість системи. До недоліків відносимо: авторитаризм управлінської позиції; бюрократизм у прийнятті й виконанні рішень; ставку на адміністративний режим і тиск на громадську ініціативу, намагання обмежити її роль і зменшити її значення; тенденції до розростання структури управління; використання державного ресурсу під час визначення і реалізації освітньої політики; дотримання владної ієрархії; неприйняття позиції меншості. До переваг громадської складової належать: незалежність дій органів самоврядування і спільного управління; широка соціальна основа участі громадськості у співуправлінні й діяльності школи; практика відкритих і публічних обговорень і прийняття рішень; заохочення ініціативи; урахування думки меншості. Недоліками громадської складової є: нестача ресурсів і можливостей фінансування проектів розвитку; недостатній рівень професіоналізму більшості учасників; а також весь широкий комплекс недоліків, пов'язаних з низьким рівнем розробленості нової системи та її незвичністю для суспільства. Під державно-громадським управлінням освітою розуміється управління, що ґрунтується на спільній, взаємодоповнювальній і взаємопідтримуючій діяльності державних органів та громадськості в галузі освіти, розподілі між суб'єктами повноважень, прав та відповідальності за їх реалізацію для забезпечення функціонування й розвитку системи освіти [7].

Як свідчить світовий досвід державного управління освітою, спектр різноманітності стратегій його реформування з метою вдосконалення прозорості й підзвітності об'єднується у таких головних напрямках: створення і підтримка регулятивних систем (механізмів державного управління) розвитку освіти; поліпшення потенціалу управлінських кадрів і заохочення їх до збільшення відповідальності, інформатизація («електронне урядування»). Для отримання адекватної моделі державного управління потрібно зібрати якомога повнішу інформацію про його об'єкт. Евристичною для такого дослідження є, на наш погляд, схема-алгоритм аналізу впровадження реформ, яку використовувала програма PHARE, спрямована на підготовку до вступу постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи до ЄС [10].

Щодо аналізу розвитку системи освіти ця схема-алгоритм має такі виміри:

1. Законодавство. В Україні за роки незалежності в основному вже сформована самостійна галузь законодавства – освітянська, яка регулює суспільні відносини у сфері освіти України. Спостерігається зростаючий розрив між освітніми реаліями та їх законодавчим підґрунтям. У зв'язку з цим постала гостра потреба кодифікації неузгодженого та суперечливого українського законодавства в галузі освіти шляхом розроблення та ухвалення Освітнього кодексу України. Спостерігається зростаючий розрив між освітніми реаліями та їх законодавчим підґрунтям [11]. У зв'язку з цим постала гостра потреба кодифікації неузгодженого та суперечливого українського законодавства в галузі освіти шляхом розроблення та ухвалення Освітнього кодексу України.

2. Інституції. Державна національна програма «Освіта» ще в 1993 р. у розд. «Управління освітою» [12, с. 52-54]. окреслила завдання зі створення в Україні «нової системи управління освітою» і фактично подала тезаурус державного управління освітою. Основні інституційні проблеми державного управління сферою загальної середньої освіти: занадто велика концентрація влади в МОН України відповідно до переліку повноважень МОН України згідно із Законом України «Про освіту», що суперечить проголошеним намірам щодо утвердження державно-громадської системи управління освітою; дублювання функцій МОН України і функцій місцевих та регіональних органів влади; нижчестоящі органи виконавчої влади фактично дублюють функції органів управління, розташованих вище. Проте така ієрархічна субординація без функціонального розподілу відповідальності призводить до того, що районні відділи освіти не в змозі забезпечити нормальну роботу галузі; невизначений у Законі України «Про освіту» горизонтальний розподіл повноважень і функцій між різними відомствами; проблематичність координації між діями цих відомств за такої кількості «управлінських надбудов»; велика кількість зобов'язань органів місцевої влади, які за існуючого розподілу повноважень залишаються без відповідних організаційних ресурсів; районні відділи освіти «не займаються питаннями розвитку освіти і не є організаторами горизонтальної комунікації. Вони не здатні забезпечити збір даних та аналіз проблем освіти у своєму районі, налагодити взаємодію між школами, між школою і громадою, між школами і органами (та різними гілками) влади і місцевого самоврядування» [13].

3. Інфраструктура. За роки незалежності не вдалося сформувати оптимальну мережу загальноосвітніх закладів та її інфраструктуру, яка була б адекватною до соціально-економічних умов розвитку тієї чи іншої території. Демографічний спад загострив проблему мережевої ефективності, оскільки система закладів не зазнала необхідної оптимізації [6].

4. Фінансування. Підсумки першого кварталу 2016 року щодо фінансування закладів освіти показують недосконалість упровадженої Бюджетним Кодексом України та Законом України «Про Державний бюджет України на 2016 рік» зміни системи фінансування [14].

5. Організаційне навчання. Проблема забезпечення якості освіти – це найгостріше невирішене питання вітчизняної вищої школи після двох десятиріч її реформування в умовах незалежності України і одночасно головний пріоритет модернізації на сучасному етапі та на перспективу [15]. Проблему якості висвітлюють і висувають на порядок денний стрімка європейська інтеграція та всеохоплююча світова глобалізація [16].

Нинішній стан у країні такий, що майже всі її громадяни отримують повну загальну середню освіту і широкий доступ до вищої школи, а відтак Україна – світовий лідер за

кількістю студентів і вищих навчальних закладів [17]. З огляду на кількісні показники в освіті країна вважається досить респектабельною. Натомість економічні досягнення невітні, продуктивність праці в кілька разів гірша, ніж у прогресивних країнах, тривалість життя теж низька, не говорячи про її якість, через зростання захворюваності й смертності населення [18].

Свідчення низької якості вищої освіти різноманітні. Наприклад, вітчизняні вищі навчальні заклади не потрапляють у 500 і навіть 1000 найкращих у світі [19]. На низьку якість указує і те, що готуються дуже дешеві фахівці: на порядок дешевші, ніж у розвинених країнах і регіонах світу [15; 20], утворилася так звана перекваліфікація ринку праці [21; 22; 23].

Для значного підвищення дослідницько-інноваційного потенціалу освіти в Україні потрібна сильна та послідовна, законодавчо визначена та фінансово підкріплена державна політика з реформування вищої освіти як ключової умови її конкурентоспроможності.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року конкретизує основні шляхи реалізації концептуальних ідей та поглядів розвитку освіти, визначених Національною доктриною розвитку освіти [24].

Щодо сучасного стану розвитку освіти в Україні, то можна констатувати, що останніми роками вдосконалено законодавство України стосовно дошкільної і загальної середньої освіти, зокрема, запроваджено обов'язковість дошкільної освіти для дітей старшого дошкільного віку, встановлено 11-річний термін навчання для здобуття повної загальної середньої освіти, затверджено нові державні стандарти дошкільної та загальної середньої освіти, Положення про освітній округ, Положення про загальноосвітній навчальний заклад, Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, Положення про дистанційне навчання, Концепцію літературної освіти, Концепцію розвитку інклюзивної освіти тощо.

З метою прискорення процесу реформування системи освіти на виконання Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» затверджено надзвичайно важливі для розвитку освіти державні цільові програми, зокрема Державну цільову соціальну програму розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року, Державну цільову соціальну програму розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року, Державну цільову програму розвитку професійно-технічної освіти на 2011–2015 роки, Державну цільову соціальну програму підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року, Державну цільову програму впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно-комунікаційних технологій «Сто відсотків» на період до 2015 року.

За останні роки здійснено низку заходів щодо реалізації ідей і положень Національної доктрини розвитку освіти [25], щодо реформування освіти, підвищення її якості, доступності та конкурентоспроможності. Модернізовано зміст та вдосконалено організацію всіх ланок освіти, створено нові навчальні підручники, започатковано організацію інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами, запроваджується профільне навчання в старшій школі, вдосконалюється зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів, триває забезпечення загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів сучасними навчальними комп'ютерними комплексами, підключення їх до мережі Інтернет, у вищій освіті впроваджуються принципи Болонського процесу, кредитно-модульна система навчання.

Водночас нинішній рівень освіти в Україні не дає їй змоги повною мірою виконувати функцію ключового ресурсу соціально-економічного розвитку держави і підвищення добробуту громадян.

Основні проблеми, які стоять перед розвитком сучасної освіти, – це розбудова національної системи освіти, яка вимагає критичного осмислення досягнутого й зосередження зусиль і ресурсів на розв'язанні проблем, що стримують розвиток, не дають можливості забезпечити нову якість освіти.

Серед зазначених проблем можна виділити наступні: невідповідність освітніх послуг вимогам суспільства та запитам ринку праці; обмеженість доступу до освіти окремих категорій населення; відсутність цілісної системи розвитку дітей та молоді; недостатня орієнтованість структури і змісту професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти на потреби ринку праці та сучасні економічні виклики; невідпрацьованість системи працевлаштування випускників; недосконалість системи моніторингу та оцінювання якості; повільне впровадження інноваційних та інформаційно-комунікаційних технологій; недостатній рівень соціально-правового захисту, невисокий рівень заробітної плати працівників; низький рівень фінансово-економічного, матеріально-технічного, навчально-методичного та інформаційного забезпечення навчальних закладів; наявність неефективного використання фінансових і матеріальних ресурсів; недостатній розвиток громадського самоврядування закладів освіти; нестабільність економіки; негативний вплив складної демографічної ситуації; недостатня підготовленість органів управління освітою до комплексного розв'язання нових завдань, до забезпечення скоординованості діяльності всіх служб та інституцій тощо.

Висновки. Підсумовуючи, ми можемо зробити висновок, що розвиток системи освіти повинен будуватися відповідно до сучасних процесів інтеграції та відповідати вимогам переходу до постіндустріальної цивілізації. Стратегічними напрямами державної політики повинні стати: реформування системи освіти; оновлення нормативної бази; модернізація структури, змісту та організації освіти; створення навчальних закладів різних типів і форм власності; забезпечення доступності освіти; підвищення якості освіти на інноваційній основі; вдосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення освіти; забезпечення якісного моніторингу системи освіти; підвищення статусу науково-педагогічних працівників; створення сучасної матеріально-технічної бази системи освіти.

Більш ефективними напрямами забезпечення моніторингу та оцінювання якості освіти в Україні повинні стати: удосконалення системи зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти; розроблення моделі проведення моніторингових досліджень; розроблення системи показників якості освіти; проведення моніторингу якості ресурсного забезпечення, освітніх процесів і результатів; модернізація та оновлення системи освітньої статистики; забезпечення достовірною інформацією стосовно умов і результативності функціонування системи освіти на різних її рівнях; оприлюднення результатів проведення моніторингу системи освіти.

Список використаних джерел

1. Ходжаян А. Інституційне забезпечення конкурентоспроможності економіки України [Електронний ресурс] / А. Ходжаян // Економіст. – 2010. – № 2. – лют. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekonomist/2010_2/26_29.pdf.
2. Веретенникова Н. В. Институциональные ловушки российской системы высшего образования / Н. В. Веретенникова // Вестник Томского гос. ун-та. – 2009. – № 1 (5). – Серия. Экономика. – С. 5-12.
3. Садрицька С. В. Внутрішньоінституційні ризики системи вищої освіти / С. В. Садрицька // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2010. – № 891. – С. 184-187.
4. Шинкарук В. Основні напрями модернізації структури вищої освіти України [Електронний ресурс] / Василь Шинкарук. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/napr_ukr.doc.
5. Щудло С. А. Перспективи випускників шкіл Західної України щодо продовження вищої освіти / С. А. Щудло // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2007. – № 761. – Вип. 20. – С. 116-121.
6. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [В. П. Андрущенко, І. Д. Бех, М. І. Бурда та ін. ; ред. кол. : В. Г. Кремень

(голова), В. І. Луговий (заст. голови), В. М. Мадзігон (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. – К. : Пед. думка, 2011. – 304 с.

7. Реформування освіти в Україні: державно-управлінський аспект : навч.-наук. вид. / Н. Г. Протасова, В. І. Луговий, Ю. О. Молчанова та ін. ; за заг. ред. Н. Г. Протасової. – К. ; Львів : НАДУ, 2012. – 456 с.

8. Реформа системи освіти. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/>.

9. Про Національний план дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне 36 суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: Указ Президента України від 27 квіт. 2011 р. № 504/2011. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/504/2011>.

10. Secondary Education Systems in PHARE Countries: survey and project proposals. – OECD, ES, Paris, 2006. – 126 p.

11. Жилияев І. Б. Особливості сучасного правового забезпечення модернізації освіти України [Електронний ресурс] / І. Б. Жилияев // Віче. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1304/>.

12. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 листоп. 1993 р. № 896. – К. : Райдуга, 1994. – 61 с.

13. Проблеми і перспективи розвитку середньої освіти в Україні / [О. В. Коловіцкова, Ю. В. Луковенко, В. А. Нікітін та ін.]. – К. : Видавн. дім А.С.С., 2004. – 64 с.

14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://proftekhosvita.org.ua/uk/news/details/8105>.

15. Таланова Ж. В. Докторська підготовка у світі та Україні : монографія / Ж. В. Таланова. – К. : Міленіум, 2010. – 476 с.

16. Focus on Higher Education in Europe: The Impact of the Bologna Process / European Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurydice.org>.

17. Global Education Digest 2011: Comparing Education Statistics across the World [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uis.unesco.org>.

18. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. Н. П. Павленко. – К. : Вид-во “Держ. підприєм. “Інформ.-аналіт. агентство”, 2009. – 568 с.

19. The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the new decade. Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education. Leuven and Louvain-la-Neuve, 28-29 April 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bologna2009benelux.org>.

20. Education at a Glance 2012: OECD Indicators. – Paris : OECD Publications, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/document>.

21. Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії Міністерства освіти і науки «Про підсумки діяльності вищих навчальних закладів у 2008/2009 навчальному році та основні завдання на 2009/2010 навчальний рік» / Міністерство освіти і науки України ; Ю. М. Коровайченко, М. М. Фоменко, С. С. Кретович та ін. – Х., 2010. – 80 с.

22. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року : стат. бюл. / Держкомстат України. – К. : ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2011. – 207 с.

23. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2009/10 навчального року : стат. бюл. / Держкомстат України ; відп. за вип. І. В. Калачова. – К., 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.

25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002?test=XX7MfyrCSgkydpKIZiljWlcpHI4Hks80msh8Ie6>.